

ÖZBEKÇEDE VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE KILICI AD YAPIMI VE TÜRETKENLİĞİ

Mevlüt ERDEM*

Öz: Türk dilleri, yapısal açıdan büyük bir benzerlik gösterse de bütün dilsel alanlarda zaman zaman küçük (bazen büyük işlev farklılıkları) ortaya çıkabilmektedir. Sözcük yapımının temelini oluşturan türetim işlemi de Türk dillerinde göreceli olarak farklılaşabilmektedir. Bu yazıda Özbekçe ve Türkiye Türkçesinde kılıcı ad işleminin farklı türetkenlik derecelerine ve işlev alanlarına sahip olduğu iddia edilecektir. Özbekçenin fiilden ad yapan -(u)vchi eki, Türkiye Türkçesinde kullanılan -XcX ekine göre daha çok fiile/fiil sınıfına eklenebilme gücüne sahiptir. Aynı şekilde adlardan kılıcı adlar türeten -CX / -chi eklerinin her iki dildeki türetim güçleri farklıdır. Özbekçe, Türkçe kökenli veya Farsça/Tacikçe kopya biçimbirimlerle çeşitli anlam alanlarından sözcükleri kılıcı ad olarak işaretleyerek Türkiye Türkçesinden ayrılır.

Anahtar Sözcükler: Kılıcı Ad Yapımı, Türetkenlik, Adlaştırma, Türkiye Türkçesi ve Özbekçe Biçimbilgisi

Formation of Agentive Nouns And Their Productivity in Uzbek and Modern Turkish

Abstract: Although Turkic languages show great similarities structurally, sometimes small differences (sometimes big) may occur in all linguistic areas (phonology, morphology, syntax and semantics). The derivation process, which is the basis of word formation, can also differ relatively in Turkic languages. In this article, it will be claimed that agentive noun formation in Uzbek and Modern Turkish has different degrees of productivity and functional areas. The suffix -(u)vchi in Uzbek, derivating nouns from verbs, occurs with more verbs/verb classes than the suffix -XcX used in Modern Turkish. Likewise, the productivity of the suffixes -CX / -chi forming nouns from nouns is different in both languages. Uzbek differs from Modern Turkish by marking words from various semantic domains with Turkic origin or Persian/Tajik loan morphemes as agentive nouns.

Keywords: Formation of Agentive Nouns, Productivity, Nominalization, Modern Turkish and Uzbek Morphology

Giriş

Türetim Türk dillerinin en önemli ve en işlek temel sözcük yapım yollarından biridir. Sesbilgisel farklılıklar bir tarafa bırakılırsa Türk dillerinde sayı bakımından benzer olan, aynı kökenden gelen türetim ekleri oldukça fazladır ve bu ekler göreceli olsa da benzerdir. Fakat bu türetim ekleri ne kadar biçimsel olarak benzer görünseler de bazı Türk dillerinde zaman zaman farklı işlev ve türetim gücüne sahip olabilmektedir. Bu yazıda Özbekçe ve Türkiye Türkçesinde kılıcı ad yapımı, *türetkenlik* (productivity) kavramıyla ilişkilendirilerek karşılaştırılacaktır. Özbekçede kılıcı ad yapımı işleminin Türkiye Türkçesinden çeşitli açılardan farklılaştığı ve Türkiye Türkçesine göre daha türetken olduğu örneklerle gösterilecektir.

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları, Ankara/TÜRKİYE. E-posta: mevluterdem@hacettepe.edu.tr, ORCID No: 0000-0001-6641-8061

Makalenin Geliş Tarihi: 10.06.2023 – Makalenin Kabul Tarihi: 24.09.2023

DOI: turkbilgi.1409871

1. Biçimbilgisi araştırma konuları: Küçük bir karşılaştırma

Biçimbilgisi, sözcüklerin iç yapısını inceler ve dilbiliminin en önemli çalışma alanlarından biridir ve diğer alanlarla (özellikle sözdizimi ve anlambilimi) da yakından ilişkilidir. Geleneksel Türkçe biçimbilgisi çalışmalarıyla dilbilimsel biçimbilgisi çalışmaları arasında yöntem ve konu farklılıkları vardır.

Geleneksel dil çalışmaları biçimbilgisini daha çok temel yönleriyle ele almaya çalışır. İşlenen konular arasında ekler, eklerin tarihsel gelişimi, eklerin çeşitli işlevleri vb. yer alır. Daha çok sözdiziminin çalışma alanına giren sözcük türleri / çeşitleri de yine işlenen geleneksel biçimbilgisi konuları arasındadır. Biçimbilgisi konularının sözdizimi ve anlambilimi etkileşimi de ciddi yöntemsel sorunlar içerir. Diğer taraftan dilbilimsel biçimbilgisi çalışmalarının tartıştığı esas konular geleneksel çalışmalardan önemli ölçüde ayrılır. Dilbilimsel biçimbilgisinin Türkçe geleneksel biçimbilgisiyle ortak çalışma alanları olsa da zihinsel sözlüğün (lexicon / mental lexicon) işleyişi, türetkenlik, biçimbilgisinin tipolojik görüntüsü, biçimbilgisinin değer değiştirmeyle ilişkisi, *sıklığın* (frequency) biçimbilgisine etkisi gibi konuları detaylarıyla tartışması dilbilimsel biçimbilgisini geleneksel çalışmalardan ayırır.

2. Türetkenlik

Türetkenlik terimi Türkçe çalışmalarda sıklıkla kullanılır ve bir biçimbirimini türetkenliği genel değerlendirmelerle verilir. Bir biçimbirimini türetkenliği için genellikle “en işlek, çok işlek, oldukça işlek, işlekliliği yüksek, işlek, işlekliliği tam, işlek bir durumda, işlekliliğini kaybetmemiş, işlek olan / olmayan / değil, az işlek, çok az işlek vb.” değerlendirmeler yapılır (Banguoğlu, 2004; Ediskun, 1996; Ergin, 1985; Zülfikar, 1991). Örneğin addan ad türeten *-lXk*, *-CX*, *-lX*, *-sXz*, *-(X)ncX*, *-Ar*, *-z* vb. ekleri için “eskiden beri işlek, işlek, işlekliliği tam” gibi çok genel değerlendirme ölçütleri kullanılabilir. Fakat bu eklerin eşit derecede işlek olduğunu söylemek zordur. Örneğin, *-lXk* eki ad ve sıfat sınıfına kolayca eklenerek (*kitaplık*, *kömürlük*, *siyahlık*, *tembellik*) yeni anlamlar üretebilme gücüne sahiptir. İşlek olduğu söylenen *-CX* eki adlara (*kitapçı*, *kömürücü*) eklenebilirken sıfatlara (**siyahçı*, **tembelci*, **zekici*) eklenememektedir. Bu da bu eklerin işlekliliğinin veya türetkenlik gücünün eşit olmadığına bir kanıttır.

Biçimbilimsel türetkenlik, geleneksel türetkenlikten farklı olarak, ana dil konuşurunun yeni biçimler oluşturmak için kullandığı leksim üretim işlemi olarak değerlendirilir. Bir kelime yapım işlemi ana dil konuşuru tarafından kullanılmıyorsa artık türetken değildir (Lieber, 2009, s. 61). Konuşurun zihninde biçimbilimsel türetkenlik işlemi ne kadar işlekse biçimbirimini üreteceği anlamlar da o kadar düzenli, tahmin edilebilir anlamlar meydana getirir.

2.1. Türetkenliği etkileyen faktörler

Bir biçimbirimini türetkenliğini etkileyen faktörler vardır. Bunlardan birincisi sözcükteki biçimbirimlerin kolayca görünür olmasıyla ilgili olan *saydamlık*’tır (transparency). Dilde bazı sözcükler çeşitli nedenlerden dolayı saydam olmayabilir. *Yazıcı* sözcüğü saydamlık niteliği taşıyarken *aldan-* sözcüğü saydamlıktan yoksundur. Bazen çekim morfolojisi taşıyan bir sözcük bile (*sana*) saydamlıktan uzaklaşabilir. Saydamlık özelliğinden yoksun olan bağımsız biçimbirimler sözcükselleşir, yani zihin sözlüğünde ayrı bir sözcük olarak kodlanırlar.

Türetkenliği etkileyen diğer bir kavram *kullanışlılık*’tır. Bir ek, belli bir sözcük grubunun türetimi için uygunluk taşıyorsa bu ek kullanışlı bir ektir. Eskiden sınırlı

sayıdaki sözcüğe eklenen *-sal* eki (*kumsal*) Türk dil reformuyla birlikte belli bir sözcük grubu için (nispet *i*'si taşıyan sözcükler için) uygun bir seçenek haline gelmiştir: *mantıksal, tarihsel, dinsel, ruhsal* vb. Hatta ekin kullanımı fiillere kadar genişlemiştir: *işitsel, görsel* vb.

Bir biçimbirimin farklı sözcük tabanlarına gelmesi (*kullanım sıklığı*) de türetkenliği etkiler. Örneğin *-lXk* ekinin ad (*ormanlık*), sıfat (*beyazlık*), zarf (*şimdilik*), edat (*kadarlık* 'bu kadarlık bir katkı'), hatta zamir (*benlik*) gibi farklı türlerdeki sözcüklere eklenmesi ekin türetkenlik potansiyelinin yüksek olduğunu gösterir.

Bir biçimbirimin türetkenliği çeşitli sınırlılıklara sahiptir. Bunlardan birincisi kategori sınırlılığıdır. Türkçede türetim, ad ve fiil ayrımı temeline (*yaz-dır- ~ *çiçek-tir, *çiz-lik- ~ kalem-lik*) dayanır. Sesbilgisel sınırlılıklar da türetkenliği derinden etkiler. Örneğin yansıma sözcükler türeten *-da* eki kendisine *l, r, y* gibi ötümlü ünsüzle biten sözcük (*cazırda-, murılda-* vb.); sıfatları fiile dönüştüren *-l-* eki de mutlaka eklendiği sözcüğün ünlü ile bitmesini ister: *ince-l-, kısa-l-*. Sözdizimsel ve anlamsal sınırlılıklar da türetkenliği etkilemektedir. Bazı fiillerin edilgen yapıda kullanılamaması (**akıl-, *doğul-* gibi) hem sözdizimsel hem de anlamsal sınırlılıklara örnek olabilir.

Yukarıda da belirtildiği gibi geleneksel çalışmaların çoğunda türetkenlik işlemleri ilgili değerlendirmeler sezgisel olarak yapılmaktadır. Araştırmacılar, bir biçimbirimin türetkenlik değerlendirmesini zihinlerindeki ana dil sezgisine veya ellerindeki çok sınırlı veriye dayalı olarak yapmaktadır. Fakat dilbilimsel biçimbilgisi araştırmacıları türetkenliği ölçmek için yeni yöntemler geliştirmiştir. Bunlardan en bilineni Aronoff modeli'dir. Bu ölçme yöntemi, kelime yapım kuralıyla oluşturulmuş gerçek kelimelerle potansiyel kelimelerin oranını dikkate alır (Aronoff, 1976). Baayen tarafından geliştirilen ölçme yönteminde ise *bir kerelik oluşumlar / türetimler* (hapaxes) ve söz konusu biçimbirimle türetilen toplam türetimler dikkate alınır ve bu ölçme yöntemi 'dar ölçekli işleklik ölçüm metodu' olarak bilinir (Türetkenliği ölçme yöntemleriyle ilgili ayrıntı için bk. Aronoff & Fudeman, 2011; Bauer, 2001; Erdem, 2016).

Türetkenliği ölçme yöntemleri konusunda dikkat çeken önemli terimlerden biri 'bir kerelik türetimler'dir (hapax legomena / hapaxes). Bir türetimin bir veri tabanında / derlemde bir defa kullanılmış olması, söz konusu biçimbirimin dildeki türetkenliğini belirlemede temel bir ölçüt olarak kabul edilir. Bir biçimbilimsel işlem, dil konusunu tarafından kabul görüyorsa birçok yeni türetim yapılabilir ve okur tarafından da anlamı kolayca tahmin edilebilir. Araştırmacılar, işte bu yüzden daha fazla bir kerelik türetimleri yakalamak için sözlük yerine daha büyük metin veri tabanlarından, derlemlerden yararlanmaktadır. Bir kerelik türetimler, daha çok olası sözcükler olarak düşünülebilir, gerçek sözcüklerin aksine olası sözcüklerin sözlüklerde bulunma olasılığı oldukça düşüktür. Türkçe bazı sözcüklerin sözlüklerde bulunamamasının nedeni bununla ilgilidir. Biçimbirimler, çeşitli yöntemlerle türetkenliklerinin ölçülmesi sonucunda derecelenebilir hale gelir (Plag, 2003, s. 44).

3. Adlaştırma ve kılıcı ad yapımı

Biçimbilimi çalışmalarında adlaştırma konusu içinde incelenen ve farklı terimlerle ifade edilen kılıcı adlar (agentive, personal / participant nouns / nominalization) literatürde genişçe incelenmiş ve bu eklerin semantiği üzerine çeşitli çözümler yapılmıştır (ayrıntılı bilgi için bk. Booij & Lieber, 2004; Lieber & Baayen, 1999). Adcıl türetim (adlaştırma, nominal derivation / nominalization), fiilden veya addan yeni sözcük yapma işlemidir ve bu işlem sözcüğün fiil olması durumunda kategori değiştirmeyle

sonuçlanır. Yani bu işlemde, türetilen sözcük adlaşarak kendi başına bir üye gibi davranır. Adlaşan sözcüklerin tiplerine bakıldığında *iş / durum* ve *üye* adlaştırmaları biçiminde iki tipte sözcüksel adlaştırmaya uğradıkları görülür. Üye adlaştırmasında türetilen ad, adlaşan fiilin anlamsal rolleriyle (kılıcı, etkilenen, araç vb.) ilgilidir. *İş / durum* adlaştırmalarında türetilen ad, bir iş veya duruma gönderme yapar. Bu işlemler sözdizimsel adlaştırmalar kuran ilgi cümleciklerinden farklıdır (Alexiadou, 2014, s. 235). İngilizce *-er* ve Türkçe *-XcX* gibi adlaştırmacılar geniş bir anlam çeşitliliğine sahiptir ve kabaca öznenin tematik rollerini gösteren *özne-odaklı* (subject oriented) insan ve eşya adlarını karşılarlar. Diğer taraftan ilgili adlaştırmacılar, nesne veya özne dışında (*nesne-odaklı*, object-oriented) bir yorumlamaya izin verirler (Booij & Lieber, 2004, s. 328, 329).

4. Türkiye Türkçesinde kılıcı ad yapımı

Türkiye Türkçesinde kılıcı ad yapımında kullanılan *-XcX* ve *-CX* eklerinin, küçük sesbilimsel ve biçimbilimsel farklılıklar bir kenara bırakılırsa, Türk dillerinde oldukça türetken olduğu söylenebilir. Türkiye Türkçesinde *-XcX* eki, fiil kök / gövdelerinden çeşitli anlamlar içeren adlar türetir. Bu anlamlar içinde bir eylemin yapanını gösteren adlar (*sattıcı*, *sürücü* gibi) yani *kılıcı* adlar, en belirgin olanıdır. *-CX* biçimbirimim temel işlevi de kılıcı adlar yapmaktır (Bu eklerle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ergin, 1985; Banguoğlu, 2004; Zülfiyar, 1991; Lewis, 2000; Kornfilt, 1997; Göksel & Kerslake, 2005).

Yukarıdaki eklerle ilgili artzamanlı çalışmalar eklerin türetim potansiyellerini anlamak açısından önemlidir. Siemieniec-Gołaś (1995) yazısında 17. yüzyıl Türkçesindeki *-ICI* türetimlerine odaklanır ve çeşitli kaynaklardan elde edilen verileri (164 türetim) kaynaklarıyla birlikte sıralar. Araştırmacı, 164 türetimden 91'inin çağdaş dilde tanıklandığını, 73 tanesinin ise tanıklanamadığını belirtir. Bu alandaki en önemli çalışmalardan biri de Stachowski'ye (1996) aittir. Stachowski, Osmanlı Türkçesinde *-CI / -ICI* türetimlerinin bir sözlüğünü yapar. Tarama Sözlüğü de dahil olmak üzere dönemin söz varlığı için önemli olan birçok eserinden faydalanarak oluşturulan bu çalışmada 1498 *-ci / -Ici* türetilimi yer alır. Bu eklerle en fazla sözcüğün 17. ve 20. yüzyıllarda yapıldığı belirtilir. Demir'in (2005) "*-CI / -ICI* Ekleriyle Türemiş Kelimelere Katkılar" adını taşıyan çalışması 14. yüzyıl eseri olan *Kıyas-ı Enbiya*'daki *-CI / -ICI* ile türetilmiş sözcüklerle ilgilidir. Demir, bu yazısında Stachowski'nin sözlüğüne yeni katkılar yapar. Kaya ve Erdem'in (2010) çalışması, Türkçede *-AGAn / -GAn* ve *-ICI* eklerinin Sûdî Şerhi'ndeki (16. yy.) kullanımları üzerindedir. Bu çalışmada; Kaya ve Erdem, Sûdî'nin tercüme yaparken kullandığı türetimlere odaklanır. Sûdî'nin *ism-i fâil* kelimeler için önerdiği türetimler *-XcX* ekinin türetimine şüphesiz yeni katkılar sağlamaktadır. Erdem (2020) çalışmasında *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'ndeki *-Ici* ekinin türetkenliğini sorgular ve eserde geçen *-Ici* türetimlerinin yaklaşık %40'nın tek kerelik oluşumlar olduğunu belirtir.

5. Özbekçede kılıcı ad yapımı

Özbekçenin erken dönemi olan Çağataycada kılıcı adlar türeten ekler Türkiye Türkçesindekilerle büyük oranda benzerlik gösterir. Bu dönemde *-CI* ekiyle adlardan (*tilânçi* 'dilenci', *tävâçi* 'deveci', *tapuğçi* 'hizmetçi', *bitikçi* 'yazar, kâtip') *-GUçI* ekiyle de fiillerden (*içgüçi* 'içici', *tutquçi* 'tutucu', *oquğuçi* 'okuyucu' vb.) kılıcı adlar türetilir

(Abdurahmonov, Shukurov & Mahmudov, 2008, s. 112; Bodrogligeti, 2001, s. 58; Eckmann, 1966, s. 53, 136)¹.

Özbekçede de Çağataycadaki kılıcı ad yapımı benzer biçimde devam eder: *-chi* addan kılıcı adlar yaparken (*oquwçi* ‘öğrenci’); *-(u)wçi* ise fiilden kılıcı adlar (*sotuwçi* ‘satıcı’) türetir (Sjoberg, 1963, s. 70-71). Özbekçede yukarıdaki Türkçe ekler yanında kılıcı ad yapımında kullanılan alıntı ekler (*-dor*, *-shunos* vb.) de çok yaygındır (Sapayev, 2009, s. 45). Bu eklerin bazılarının anlam alanlarına aşağıdaki bölümlerde değinilecektir.

6. Karşılaştırma

Özbekçe veriler; çevrimiçi haber siteleri ve bazı edebi kaynaklardan oluşan bir veri tabanından, Özbekçe dilbilgisi ve Özbekçe sözlüklerden elde edilmiştir.

Türkiye Türkçesi, kılıcı ad yapımında birçok noktada Özbekçeyle ortaklaşır. Her iki Türk dili herhangi bir yapım eki almamış alıntı kılıcı adlara sahiptir. Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinde oldukça yaygın olan bu alıntı kılıcı sözcüklerin bazılarının Türkiye Türkçesindeki sıklığı (*fatih*, *seyyah*, *adil*, *şair*, *kâtip* vb.) yüksektir. Benzer bir gözlem Özbekçe için de geçerlidir. *Fermer* ‘çiftçi’, *talaba* ‘öğrenci’, *farrosh* ‘hademe, hizmetkar’, *pilot*, *aviator* ‘pilot, havacı’, *sayyoh* ‘turist, seyyah’ vb. sözcükler ek almamış kılıcı adlardır. Dilde bu tür alıntı sözcüklerin çokluğu ve sıklığı Türkçe kılıcı ad yapımını doğrudan etkilemektedir. Alıntı sözcüğün varlığı, dil içi yeni bir türetimi gereksiz kılmaktadır.

a) *-(u)vchi* / *-XcX*

Özbekçedeki en yaygın kılıcı ad yapımının *-(u)vchi* biçimbirimiyle gerçekleştiği söylenebilir. Bu türetimlerin bir kısmı Türkiye Türkçesi ile oldukça benzerdir. Şu eşdeğer örnekler her iki dilde de sözcükselleşmiştir:² *ichuvchi* ‘içici, ayaş’ ~ *içici* (Güncel Türkçe Sözlük = GTS), *sotuvchi* ‘satıcı’ ~ *satıcı* (GTS), *eshituvchi* ‘dinleyici’ ~ *dinleyici* (GTS), *kuzatuvchi* ‘gözetici’ ~ *gözetici* (GTS), *oluvchi* ‘alıcı’ ~ *alıcı* (GTS), *sotuvchi* ‘satıcı’ ~ *satıcı* (GTS), *suzuvchi* ‘yüzücü’ ~ *yüzücü* (GTS), *sotuvchi* ‘satıcı’ ~ *satıcı* (GTS), *o’chiruvchi* ‘söndürücü (kişi)’ ~ *söndürücü* (alet adı) (GTS). Özbekçede *o’qi*-fiilinden yapılan *o’quvchi*, *o’qituvchi* sözcüklerinin Türkiye Türkçesi karşılıkları başka bir fiil kökü ve farklı kılıcı ad türetim ekleriyle (*öğrenci*, *öğretmen*) yapılmıştır. Türkiye Türkçesinde var olan *okuyucu* sözcüğü ‘sürekli okuyan kişi’ anlamında kılıcı bir addır.

Her ne kadar yukarıdaki türetimler iki dil arasındaki eşdeğer kullanımları gösterse de Özbekçede Türkiye Türkçede türetilmeyen / görülmeyen sözlüksel biçimler oldukça fazladır. Özbekçe sözlüklerde (ÖTS, SL) yer alan şu biçimlerin benzerleri Türkiye Türkçesi sözlüklerinde (Güncel Türkçe Sözlük, TDK) yer almaz:

- bahslashuvchi* ‘tartışmacı’ (S)~ tartışmacı (TGS), *tartışıcı
- buyuruvchi* ‘emir veren’ (S) ~ *emir verici, *buyurucu
- emizuvchi* ‘emziren’ ~ *emzirici
- supuruvchi* ‘hademe’ (S) ~ *süpürücü
- urishuvchi* ‘savaşan, muharip’ (S) ~ *vuruşucu

¹ Bu çalışmada Özbekçe örnekler taranan eserlerde geçtiği biçimiyle yazımları değiştirilmeden verilecektir.

² Yazı içinde verilen ve ~ simgesiyle ayrılan sözcük çiftlerinde ilk sözcük Özbekçe, ikinci sözcük ise Türkiye Türkçesi verisini göstermektedir. Parantez içindeki büyük harfler Türkçe ve Özbekçe sözlüklerin kısaltmalarıdır.

soxtalashtiruvchi ‘sahtekâr’ (S) ~ *sahteleştirici
yig’uvchi ‘toplayıcı, tahsildar’ (S) ~ *yığıcı, *toplayıcı
yigiruvchi ‘ip eğirici’ (S) ~ *eğirici
sog’uvchi ‘sağıcı, sütçü’ (S) ~ *sağıcı

Yukarıdaki örneklerde iki husus dikkati çeker. Birincisi Özbekçe *-(u)vchi* ekiyle türetilen sözcüklerin tanımlamaları yapılırken kullanılan sözcüklerle ilgilidir. İkincisi ise Özbekçe sözcüklerin eşdeğerlerinin GTS’de bulunmamasıdır. Özbekçe-Türkçe sözlüklerde (ÖTS., Üşenmez, Boltabayev & Tuğlacı, 2016) ilgili sözcüğün anlamı verilirken kalıcı anlamlar üretemeyen *-An* sıfat-filinden (*savaşan, emir veren* gibi) faydalanılır. Türkiye Türkçesinde eşanlamlı bir sözcüğün bulunması (*sahtekâr, tahsildar* vb.) nedeniyle *-XcX* ekiyle yapılmış benzer türetimler bulunmaz.

Aşağıdaki sözcüklerin durumu oldukça ilginçtir.

uchuvchi ‘pilot, havacı’ (S) ~ *uçucu* (1. uçuşa yeteneği veya özelliği olan; tayyar. 2. düşük sıcaklıkta hızla buharlaşma özelliği olan’ (GTS)
tikuvchi ‘terzi’ (S) ~ *dikici* (tarımla uğraşan, çiftçi) (GTS)
biluvchi ‘bilgin’ (S) ~ sıf. *bilici* (bilme özelliği taşıyan, bilen) (GTS)

Yukarıdaki örneklerde Özbekçedeki kullanımların benzer türetimleri Türkiye Türkçesinde de oluşmaktadır. Fakat bu kullanımlar sadece biçimce benzerdir. Özbekçedeki ‘havacı, pilot’ anlamındaki *uchuvchi* sözcüğüne benzeyen sözcük Türkiye Türkçesinde *uçucu*’dur. Bu sözcük için Türkçe Güncel Sözlük’te (GTS) ‘uçak kullanma yeteneği olan’ (3. anlam) ve ‘pilot’ (4. anlam) anlamları verilir. Fakat bu anlamların Türkiye Türkçesi için artık çok da geçerli olmadığı söylenebilir. Türkçe Ulusal Derlemi (TUD) sorgusundan elde edilen veriler (413 kullanım) GTS’de verilen üçüncü ve dördüncü anlamları içermez. Biçimsel olarak benzeyen *tikuvchi* ~ *dikici* biçimleri de farklı anlamlı sözcüklerdir. Türkçede alıntı *terzi* sözcüğünün varlığı *terzi* anlamına gelebilecek bir türetimi engellemektedir. Yine Türkiye Türkçesindeki *bilgin* kılıcı adının varlığı *bilici* sözcüğünü ‘bilgin’ anlamı yerine, ‘bilme özelliği taşıyan, bilen’ (GTS) anlamına iter.

Sözcüksel farklılaşmadan dolayı, *boshqaruvchi* ‘yönetici’, *qatnashuvchi* ‘katılımcı’, *singdiruvchi* ‘emici, emen’, *tarqatuvchi* ‘dağıtıcı’, *yuboruvchi* ‘gönderici’, *haydovchi* ‘sürücü’ gibi türetimler Özbekçeye özgüdür. Türkiye Türkçesindeki karşılıkları / eşdeğerleri doğal olarak Özbekçe kök/gövdelerden farklıdır.

b) *-chi* / *-CX*

Adlara gelen *-CX* / *-chi* biçimbirimi Özbekçe ve Türkiye Türkçesinde kılıcı adlar yapan türetken ekler arasındadır. Bu kullanımların birçoğu her iki dilde de eşdeğerdir. Fakat Türkiye Türkçesinde *-CX* ekiyle yapılan bazı kılıcı adlar Özbekçede başka eklerle türetilmektedir. Aşağıdaki çiftler iki dildeki eşdeğer kullanımları örnekendirir: *ovchi* ~ *avcı*, *tarixchi* ~ *tarihçi*, *suvchi* ~ *sucu*, *o’yinchi* ~ *oyuncu*, *futbolchi* ~ *futbolcu* vb.

Yazının başında söylendiği ve örneklediği gibi kılıcı adlar başka dillerden kolaylıkla alınabilir. Türkiye Türkçesine batı dillerinden giren *müzişyen, piyanist* vb. sözcükler bu türdendir. Özbekçede bu tür kullanımlar Türkiye Türkçesinden farklılaşır. *Musiqachi* ‘Müzişya çaluvchi, sozanda (S) / müzişyen’, *pianinochi* ‘piyanist’ gibi örneklerde alıntı sözcüğe *-chi* eklenerek kılıcı ad yapılmıştır. Bu gibi örnekler, *futbolcu* örneğinde olduğu gibi, zaman zaman Türkiye Türkçesinde de görülür.

c) -kor / -kar

Farsçadan alınan *-kor* (ka:r) biçimbirimi Türkiye Türkçesinde sınırlı sayıda sözcükselleşmiş biçimde bulunurken bu biçimbirim Özbekçede sözcük yapımında daha türetkendir. Şu sözcükler her iki dilde de bulunur: *fidokor* ~ *fedakâr*, *san'ator* ~ *sanatkâr*, *gunohkor* ~ *günahkâr*, *isyonkor* ~ *isyanakâr*, *bastakor* ~ *bestekâr*, *xizmatkor* ~ *hizmetkâr* vb.

shifokor 'doktor', *koshinkor* 'cephne kaplama işçisi', *afsungor* 'büyücü', *bunyodkor* 'yaratıcı, kurucu, inşaatçı', *jinoyatkor* 'suçlu', *mardikor* 'kiralık işçi, gündelikçi', *tadbirkor* 'tüccar', *zulmkor* 'zalim', *binokor* 'inşaatçı' gibi örnekler, *-kor* ekinin sadece Özbekçeye has türetimlerini gösterir. Bu örneklerin bir kısmı Osmanlı Türkçesinde görülebilir. Günümüz Türkçesi sözlüklerinde artık yer almazlar.

İlginç bir biçimde *-kor* eki Özbekçede bazı bitki adlarından sonra gelerek (*lavlagikor* 'pancar yetiştiren', *bug'doykor* 'buğday yetiştiricisi', *paxtakor* 'pamuk yetiştiricisi') ilgili ürünü yetiştiren anlamı katar. Özbekçe sözlüklerde de 'X yetiştiricisi' diye belirtilir. Örneğin, *bu'doykor* sözcüğü için yapılan açıklama şöyledir: *Bug'doy ekuvchi*, *bug'doy yetishtiruvchi* (SL).

d) -shunos

Kılıcı ad yapımında kullanılan diğer türetim gücü yüksek ek Farsçadan alınan *-shunos*'tır ve *-paz* eki gibi belli bir anlam alanıyla sınırlıdır. Bu ek Özbekçede kişinin bir alanda uzmanlığını gösteren kılıcı adlar yapar ve türetkenliği oldukça yüksektir. Herhangi bir uzmanlık alanına rahatlıkla getirilebilir. Berdak (1993)'te bu ekle yapılmış türetimler şunlardır: *tilshunos* 'lengüist, dilci', *ädäbiyätshunàs* 'yazınbilimci', *äräbshunàs* 'Arapça uzmanı', *täbiätshunàs* 'doğa bilgini', *tarixshunàs* 'tarih bilgini', *şarqshunàs* 'şarkiyatçı'. Türkiye Türkçesinde bu uzmanlık alanları yukarıdaki Türkçe tercümelerde de görüldüğü gibi, ya *-CX* ekiyle ya da *bilgin / uzman* gibi sözcükler eklenerek kılıcı anlam yapılmaktadır. Az da olsa *-şinas* eki; *kadirşinas*, *musikişinas* gibi kalıplaşmış sözcüklerde yaşamakta ve Türkçe sözlüklerde (GTS) bulunmaktadır.

e) -paz

Türkiye Türkçesinde *-CX* ile yapılan bazı türetimler (örn. *aşçı*, *kebabçı*, *köfteci* vb.) Özbekçede Farsça *-paz* (< *-baz*) ekiyle yapılmaktadır. Bu çeşit türetimler özellikle yemek adlarıyla sınırlıdır ve yemek yapan kılıcı adı gösterir. Bazı örnekler: *oshpaz* 'aşçı', *kabobpaz* 'şiş kebab yapan kimse', *shakarpaz* 'şekerci, tatlıcı', *somsapaz* 'samsa pişirici', *kallapaz* 'kelleci', *mantipaz* 'mantıcı' vb. Fakat, 'ekmekçi' için **nonpaz* yerine *nonvoy / novvoy* kullanılır (Sapayev, 2009, s. 47).

Yukarıdaki türetkenliği yüksek (veya kısmen yüksek) kılıcı adlar yapan eklerle özellikle Farsçadan / Tacikçeden alınmış *-bon*, *-dor*, *-furush*, *-boz*, *-xo* 'r vb. başka ekler de ilave edilmelidir. Bu eklerle yapılmış biçimlere Eski Anadolu Türkçesi ve özellikle Osmanlı Türkçesi metinlerinde rastlamak mümkündür. Türk dil reformuyla bu türetimlerin çoğu kullanımdan düşmüş, bazıları ise türetkenliğini yitirerek sözcükselleşmişlerdir (Özbekçedeki kılıcı ekler ve örnekler için bk. Sapayev, 2009, s. 45-48).

Özbekçede kılıcı ad yapımının farklı eklerle gerçekleşmesi bu eklerin işlev açısından ne dereceye kadar birbiriyle eşdeğer olduğu sorusunu akla getirir. Yukarıda da belirtildiği gibi ad kök / gövdesinden kılıcı ad yapan ekler içinde en yaygını *-chi*'dir ve bu ek diğer eklerle göre çok anlamlı kılıcı adlar üretir. Zaman zaman birbirinin yerine geçen türetimler kullanılabilir: *adabiyotchî*, *adabiyotshunos*; *tarixchi*, *tarixshunas* gibi. Çoğu

durumda eklerin anlam alanları belli olduğundan dolayı *sharqshunos* ~ **sharqchi*, *tupraqshunas* ~ **tupraqchi* gibi eşleştirmeler yapmak mümkün değildir (Sapayev, 2009, s. 21).

Sonuç

Türk dilleri, tipolojik açıdan benzer olsa da bütün dilsel alanlarda (sesbilgisi, biçimbilgisi, sözdizimi, anlambilimi) zaman zaman küçük (bazen büyük farklılıklar) ortaya çıkabilmektedir. Sözcük yapımının en önemli yollarından biri olan türetim işlemi de Türk dillerinde göreceli olarak değişebilmektedir. Örneğin Türkiye Türkçesinde artık hiç kullanılmayan *-rak* karşılaştırma eki Özbekçede (ve diğer bazı Türk dillerinde) oldukça canlıdır. Karşılaştırma yapısı kadar olmasa da Türkiye Türkçesi ve Özbekçe arasında ad ve fiillere eklenerek yapılan kılıcı ad işlemi farklı türetkenlik derecelerine ve işlev alanlarına sahiptir. Özbekçenin fiillerden ad yapan *-(u)vchi* eki, Türkiye Türkçesinde kullanılan *-XcX* ekine göre daha çok fiile / fil sınıfına eklenebilmektedir. Yani *-(u)vchi* ekinin türetim gücünün Türkiye Türkçesine göre daha yüksek olduğu söylenebilir. Bu durum *-(u)vci* ekinin ‘olası sözcük’ üretme potansiyelini artırmaktadır. Sözcüksel farklılıklar dışında Özbekçe bazı türetimlerin Türkiye Türkçesinde kurulamaması / kullanılmaması da oldukça ilginçtir. Türkiye Türkçesi bu tür durumlar için genellikle geçici anlamlar üreten *-An* sıfat-fiilinden, bir türetim ekinden veya bir sözcükten faydalanır. *-An* sıfat-fiil ekinin *-XcX* yerine bir seçenek olarak sıkça kullanılması *-XcX* ekinin türetim gücünü etkilediği söylenebilir.

Diğer taraftan adlardan kılıcı adlar üreten *-chi* / *-CX* eklerinin her iki dildeki türetim potansiyelleri farklıdır. Özbekçe, Türkçe kökenli ve Farsça / Tacikçe alıntı biçimbirimlerle çeşitli anlam alanlarından sözcükleri kılıcı ad olarak işaretler. Özbekçedeki adlardan ad yapan eklerin işlevleri genellikle bellidir, zaman zaman istisnaları görülse de bir ek diğer ekin anlam alanına giremez.

Bundan sonra bir veri tabanı temelinde yapılacak araştırmaların, bu çalışmada işlenen ekler yanında diğer türetim eklerinin anlam alanlarına / türetim gücüne yoğunlaşması Türkçenin türetim morfolojisinin diğer dilsel alanlarla etkileşimini anlamaya yardımcı olacaktır.

Kaynakça

- Abdurahmonov, G'., Shukurov, Sh. & Mahmudov, Q. (2008). *O'zbek tilining tarixiy grammatikasi fonetika, morfologiya va sintaksis*. Tashkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti.
- Alexiadou, A. (2014). Nominal derivation. In Lieber, R. & Štekauer, P. (Eds.), *The Oxford Handbook of Derivational Morphology*. Oxford: Oxford University Press. 235-256.
- Aronoff, M. (1976). *Word formation in generative grammar*. Cambridge, Massachusetts, and London: The MIT Press.
- Aronoff, M. & Fudeman, K. A. (2011). *What is morphology?* Malden, MA ; Oxford: Blackwell.
- Banguoğlu, T. (2004). *Türkçenin grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Bauer, L. (2001). *Morphological productivity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Berdak, Y. (1993). *Turkcha-O'zbekcha va O'zbekcha-Turkcha lug'at Türkçe-Özbekçe ve Özbekçe-Türkçe sözlük*. Toshkent: O'zbekistan Nashriyoti.
- Bodrogligeti, A. J. E. (2001). *A grammar of Chagatay*. Muenchen: Lincom Europa.
- Booij, G. & Lieber, R. (2004). On the paradigmatic nature of affixal semantics in English and Dutch. *Linguistics* 42(2), 327-357.
- Demir, N. (2005). *-CI/-ICI ekleriyle türemiş kelimelere katkılar*. In Siemieniec-Golaś, E. & Pomorska, M. (Eds.), *Turks and Non-Turks. Studies on the History of Linguistic and Cultural Contacts*. Kraków: Institute of Oriental Philology Jagiellonian University. 75-85.
- Eckmann, J. (1966). *Chagatay manual*. Surrey: Curzon Press.

- Ediskun, H. (1996). *Türk dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Erdem, M. (2016). Türkçede türetkenlik ve türetkenliği ölçme yöntemleri. *Türkbilg* 32, 169-180.
- Erdem, M. (2020). Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde -lci ekinin türetkenliği. Yılmaz, E., Tezcan, N. & Demir, N. (Eds.) *Semih Tezcan Kitabı* içinde (s. 325-336). Ankara: Nobel.
- Ergin, M. (1985). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Göksel, A. & Kerslake, C. (2005). *Turkish: A comprehensive grammar*. London: Routledge.
- Kaya, İ. & Erdem, M. (2010). Türkçede -AGAn / -GAn ve -ICI ekleri ve Sudi şehrindeki kullanımları. *Turkish Studies* 5(3), 1594-1617.
- Kornfilt, Jaklin (1997). *Turkish*. London; New York: Routledge.
- Lieber, Rochelle (2009). *Introducing morphology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lieber, R. & Baayen, H. (1999). Nominalizations in a calculus of lexical semantic representations. In: Booij, G. & Van Marle, J. (Eds.), *Yearbook of Morphology 1998*. Dordrecht: Springer. 175-197.
- ÖTS = Üşenmez, E., Boltabayev, S. & Tuğlacı, G. (2016). *Özbekçe Türkçe sözlük*. İstanbul: Türk Dünyası Vakfı.
- Plag, I. (2003). *Word-formation in English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sapayev, Q. (2009). *Hozirgi O'zbek tili (morfemika, so'z Yasalishi va morfologiya)*. Toshkent: Nizomiy Nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti.
- Siemienieć-Golaś, E. (1995). The Suffix -lci as one of the most productive formatives in the 17th Century Turkish Language. *Studia Turcologica Cracoviensia* 1, 151-162.
- Sjoberg, Andre e F. (1963). *Uzbek structural grammar*. Bloomington: Indiana University ; The Hague : Mouton & Co.
- Stachowski, S. (1996). *Historisches Wörterbuch der Bildungen auf -cı // -lci im Osmanisch-Türkischen*. Kraków: Jagiellonian University Press.
- Zülfikar, H. (1991). *Terim sorunları ve terim yapma yolları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

İnternet Kaynakları:

- GTS = *Güncel Türkçe Sözlük*. Erişim Adresi (2023, 8 Haziran): <http://www.tdk.gov.tr/>.
- TUD = *Türkçe Ulusal Derlemi*. Erişim Adresi (2023, 2 Haziran): <http://www.tnc.org.tr/index.php/tr/anasayfa>.
- SL = *Savodxon Izohli lug'at*. (2023, 1 Haziran): <https://savodxon.uz/izoh>.

